

Losy średniowiecznego wyposażenia kościoła toruńskich franciszkanów w czasach Reformacji*

Juliusz Raczkowski

(For English version, see RIHA Journal 0233 / Wersja angielska zob. RIHA Journal 0233)

Streszczenie

Artykuł poświęcony jest dziejom średniowiecznych elementów wystroju i wyposażenia kościoła franciszkańskiego kościoła poklasztornego pw. Wniebowzięcia NMP w Toruniu w czasach Reformacji. Franciszkanie, sprowadzeni do Starego Miasta Torunia w 1239 roku, użytkowali budowlę do roku 1557, kiedy to klasztor został przejęty przez protestancką gminę miasta Torunia, a kościół poklasztorny stał się główną świątynią protestancką Torunia i regionu. Od 1724 roku założenie pofranciszkańskie odzyskali bernardyni, którzy dokonali poważnych zmian w przestrzeni kościoła (w tym: fundacja późnonowożytnych sprzętów, ołtarzy wraz z nastawami, usunięcie dawnego lektorium itd.) W artykule poruszone są kwestie funkcjonowania średniowiecznych elementów wystroju i wyposażenia przestrzeni laickiej wewnątrz w czasach użytkowania go przez luteran (losy malowideł ściennych, płyt nagrobnych, ambony, prospektu organowego, empor). Osobno omówione zostały elementy zagospodarowania i wyposażenia dawnej franciszkańskiej *ecclesiae interioris*: problem ołtarza głównego i jego retabulum, zespół średniowiecznych stall zakonnych, lektorium i późnośredniowieczna rzeźby Ukrzyżowanego. Jak wynika z analiz dokonywanych we wnętrzu przekształceń, działania podjęte w ramach dostosowania go do zmiany konfesyjnej przez protestantów miały charakter pragmatyczny, a nie obrazoburczy. Średniowieczne, pokatolickie i pofranciszkańskie obiekty w kościele Wniebowzięcia NMP nie tylko nie zostały usunięte czy zniszczone, ale w miarę możliwości wykorzystano je w nowej aranżacji wnętrza, dostosowując do nieco innych potrzeb, modernizując i uzupełniając.

Spis treści

Wstęp

Reformacja

Malowidła ścienne

Płyty nagrobne

---

* Artykuł powstawał na podstawie referatu wygłoszonego na międzynarodowej konferencji naukowej The Reformation and Monasteries, Monasteries and the Reformation. On the 500th Anniversary of Beginning of the Reformation. Wrocław, 16-18 November 2017. Integruje wyniki badań prowadzonych w ramach grantu MNiSW, *Księga klasztorów ziemi chełmińskiej* (2011-2014) pod kier. dr. hab. Piotra Olińskiego, uzupełnione o nowe obserwacje i badania wykonane w ramach realizacji projektu NPRH, *Inwentarz sztuki Torunia* (2018-2023) pod kier. dr. hab. prof. UMK Michała Woźniaka.

Ambona, organy, balustrada empory

Reorganizacja prezbiterium

Podsumowanie

Wstęp

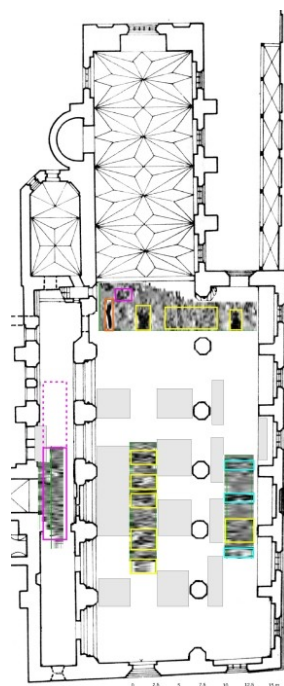
[1] Konwent toruńskich franciszkanów, ufundowany w 1239 roku, należał do najznamienitszych i najbardziej znaczących wspólnot mendykanckich w państwie krzyżackim w Prusach. Kościół klasztorny Wniebowzięcia NMP w Toruniu, w pełni ukształtowany najpewniej w ciągu dwóch pierwszych tercji XIV stulecia, i rozbudowany na początku XV wieku, należy do najważniejszych przykładów pruskiej architektury ceglanej w średniowieczu, który służył braciom mniejszym do około połowy XVI wieku¹. Jego ogromna rola dla badań nad dziedzictwem pomendykanckim wynika nie tylko z artystycznej rangi samego rozwiązania architektonicznego, ale też z jego stanu zachowania. Średniowieczna substancja architektoniczna przetrwała tu w zasadzie bez poważniejszych przekształceń i nawarstwień; z kolei wewnątrz przechowało sporą część dawnego wystroju i relikty wyposażenia (il. 1a-c), dające świadectwo jego burzliwych losów, zmian funkcji i użytkowników.

---

¹ Ostateczna postać świątyni franciszkańskiej była tworem oryginalnym, luźno tylko związanym z tradycją budowlaną zakonów żebraczych i nieposiadającym dokładnych analogii. Konstrukcja i organizacja przestrzenna kościoła były wynikiem zastanego stanu (forma wcześniejszych zabudowań, wielkość parceli) oraz aktualnych potrzeb konwentu (stworzenie empory muzycznej i kaplic, rozbudowanie przestrzeni *ecclesiae interioris*), co wpisywałoby się w praktykę architektury sakralnej braci mniejszych prowincji saskiej, a ich zrealizowane obiekty były przykładem niepisanych reguł i dostosowywania się do lokalnych warunków, na ten temat zob. Leonie Silberer, "Medieval Monastic Architecture of the Franciscan Order. Friaries as Evidence of Written and Unwritten Rules and Ideal Perceptions", w: *Rules and Observance. Devising Forms of Communal Life*, eds. Mirko Breitenstein, Julia Burkhardt, Stefan Burkhardt, Jens Röhrkasten, Berlin 2014, 281-294. Była to też pierwsza tzw. "wysoka hala" w państwie zakonnym, nowatorska pod względem skali, rozmachu i wewnętrznego systemu konstrukcyjnego. Zob. Teresa Mroczo, *Architektura gotycka ziemi chełmińskiej*, Warszawa 1980, 130-135, 296-307, 308-312; Teresa Mroczo i Andrzej Włodarek, "Kościół pw. Panny Marii, franciszkanów" w: *Architektura gotycka w Polsce*, red. Teresa Mroczo, Marian Arszyński, (=Dzieje sztuki polskiej t. 2), t. 2: *Katalog zabytków*, red. Andrzej Włodarek, Warszawa 1995, 243; Zbigniew Nawrocki, "Pofranciszkański kościół NMP w Toruniu, Próba rekonstrukcji faz budowy", w: *Acta Universitatis Nicolai Copernici, Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo 2* (1966), 47-80; Zbigniew Nawrocki, "Kościół Mariacki w Toruniu - budowa i przebudowy w świetle odkryć w ostatnim ćwierćwieczu", w: *Dzieje i skarby kościoła Mariackiego w Toruniu. Materiały z konferencji przygotowanej przez toruński oddział SHS oraz IZiK UMK, Toruń 14-16 kwietnia 2005*, red. Katarzyna Kluczwajd, Toruń 2005, 19-53; Jerzy Domasłowski, Jarosław Jarzewicz, *Kościół Najświętszej Marii Panny w Toruniu*, (Towarzystwo Naukowe w Toruniu, =Prace popularno-naukowe, nr 65, =Zabytki Polski Północnej nr 10) Toruń 1998, 27-80; Adam Soćko, *Układy emporowe w architekturze państwa krzyżackiego*, Warszawa 2005, 309-312; Christofer Herrmann, *Mittelalterliche Architektur im Preußenland. Untersuchungen zur Frage der Kunstlandschaft und -geographie*, Petersberg 2007, 756-758; Monika Jakubek-Raczkowska, Juliusz Raczkowski i Piotr Oliński, *Księga klasztorów ziemi chełmińskiej w średniowieczu. Tom 1 Chełmno*, Toruń 2019, 36-39.

1 a-b Toruń, kościół pw. Wniebowzięcia NMP, wnętrze, (fot. Juliusz Raczkowski): a) widok w kierunku wschodnim, b) widok w kierunku zachodnim, z widocznymi historycznymi płytami nagrobnymi (fot. Juliusz Raczkowski)

1c Toruń, kościół pw. Wniebowzięcia NMP, plan kościoła z naniesionymi cięciami oraz anomaliami z georadaru (lokalizacja krypt i komór grobowych), wykonanie badań: grudzień 2018.

[2] Fakt, że w stosunkowo dużej liczbie przetrwały do naszych czasów zabytki z okresu średniowiecza, łączy się w sposób szczególny z protestancką historią Torunia i dokumentuje pośrednio użyteczne podejście luteran do pokałockiej schedy,

podkreślane przez badaczy tego zagadnienia². Jest to zapewne tylko fragment stanu pierwotnego: biorąc pod uwagę rangę toruńskiego klasztoru, jego powiązania z najbogatszą elitą władzy³, a także znaczne dochody, wystrój i wyposażenie kościoła pw. Wniebowzięcia NMP w średniowieczu musiały przedstawiać się imponująco. Częstkę tego oddziaływania możemy uchwycić za pośrednictwem źródeł pisanych, zachowanych dzieł sztuki, oraz na bazie rekonstrukcji przestrzeni liturgicznej, przeprowadzonej w oparciu o regułę i zwyczaje zakonne⁴.

[3] Kościół Wniebowzięcia NMP w Toruniu od początku swego funkcjonowania musiał posiadać lektorium, ołtarz główny, ołtarz (ołtarze) lektoryjne i ołtarze boczne oraz ambonę⁵. Co istotne, to w tym kościele jeszcze w XIV wieku skonstruowano pierwszy w regionie prospekt organowy⁶. W prezbiterium znajdował się zachowany do dziś zespół stall, pochodzący jednak dopiero z końca XV wieku. Do zachowanych do dziś elementów wyposażenia ruchomego należą malowane gotyckie tablice tzw. Poliptyku Toruńskiego⁷ (obecnie w Muzeum Diecezjalnym w Pelplinie), dwa gotyckie krucyfiksy⁸ (jeden z nich to najprawdopodobniej krucyfiks przeniesiony później do Skępego), figura Chrystusa w Grobie⁹ (depozyt parafii w Muzeum Okręgowym w Toruniu), oraz stara

---

² Katarzyna Cieślak, *Między Rzymem, Wittenbergą a Genewą. Sztuka Gdańska jako miasta podzielonego wyznaniowo*, Wrocław 2000; Piotr Birecki, "Wyposażenie wnętrza kościoła Mariackiego w Toruniu w okresie Reformacji", w: *Dzieje i skarby kościoła Mariackiego w Toruniu. Materiały z konferencji przygotowanej przez Toruński Oddział SHS przy współpracy Instytutu Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa UMK*, red. Katarzyna Kluczwajd, Toruń 2005, 275-294.

³ Piotr Oliński, *Fundacje mieszczańskie w miastach pruskich w okresie średniowiecza i na progu czasów nowożytnych (Chełmno, Toruń, Elbląg, Gdańsk, Królewiec, Braniewo)*, Toruń 2008, 509.

⁴ O tym szczegółowo zobacz: Monika Jakubek-Raczkowska, Juliusz Raczkowski, "The organisation of liturgical space and its furnishing at the Franciscan Friars' in late Middle Ages illustrated by an example of the Blessed Virgin Mary's church in Toruń", w: *Acta Universitatis Nicolai Copernici, Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo*, 48 (2017), 101-132.

⁵ Jakubek-Raczkowska, Raczkowski, "The organisation of liturgical space and its furnishing at the Franciscan Friars", passim.

⁶ Zapis o wykonaniu prospektu organowego przez franciszkańskiego zakonniką znajdujemy w osiemnastowiecznej kronice franciszkańskiej: *Archivum Conventus Thorunensis ad Mariam Annunziam 1239-1792*, XVIII wiek, Kronika, dokumenty w oryginale i kopiaruszu, Archiwum Diecezjalne w Pelplinie, Monastica Toruń - Franciszkanie 1, sygn. Tor. Franc. 1, na stronie nr 3, pod datą 1343. Porównaj także: Werner Renkewitz, Jan Janca, *Geschichte der Orgelbaukunst in Ost- und Westpreußen von 1333 bis 1944*, Bd. 1 (=Bau- und Kunstdenkmäler im Östlichen Mitteleuropa, Bd. 2), Würzburg 1984, 2-5.

⁷ Juliusz Raczkowski, *Poliptyk Toruński. Studium zabytkoznawczo-konserwatorskie*, Toruń 2016.

⁸ Na temat późnogotyckiego krucyfiksu zob. Andrzej Woziński, "Artystyczne i ideowe aspekty późnogotyckiego krucyfiksu w pofranciszkańskim kościele mariackim w Toruniu", w: *Dzieje i skarby kościoła Mariackiego w Toruniu. Materiały z konferencji przygotowanej przez toruński oddział SHS oraz IZIK UMK, Toruń 14-16 kwietnia 2005*, red. Katarzyna Kluczwajd, Toruń 2005, 203-221.

⁹ Monika Jakubek-Raczkowska, Juliusz Raczkowski, "Gotycka figura Chrystusa w Grobie i jej miejsce w przestrzeni liturgicznej kościoła Franciszkanów w Toruniu", w: *Dzieje i skarby kościoła*

kamienna chrzcielnica. U schyłku średniowiecza okna wypełnione były zachowanymi dziś już tylko szczątkowo witrażami¹⁰, a wewnątrz zdobiły wybujałe polichromie, obejmujące przynajmniej południową nawę boczną, północną ścianę międzynawową i północną ścianę empory, sklepienia prezbiterium i przestrzenie krążanka¹¹. W korpusie nawowym znajdowały się ponadto trzy czternastowieczne płyty nagrobne z mosiądzu, oraz ponad siedemdziesiąt płyt kamiennych¹², opisanych m.in. w memorandumach Jana Baumgartena z lat 1715-1719¹³.

[4] O cennych sprzętach liturgicznych z okresu średniowiecza wiemy niewiele – w dokumencie z 10 lutego 1456 roku wzmiankowany jest wielki srebrny krzyż oraz 6 kielichów o wadze 12 grzywien¹⁴. Zostały one przekazane radzie toruńskiej, która zastawiła je za określoną sumę na potrzeby działań wojny trzynastoletniej (1454-1466). Przedmioty te miały zostać wykupione i wrócić do klasztoru, do czego jednak nie doszło. Ponadto klasztor posiadał spory księgozbiór, obejmujący m. in. liczne dzieła św. Bonawentury, prace św. Tomasza z Akwinu i jego kontynuatorów, dzieła szkotysów, dzieła Alberta Wielkiego, Henryka Suza, Dionizego Kartuzia i Jana z Głogowa¹⁵. Franciszkanie toruńscy wykorzystywali również różne zbiory kazań (*sermones de tempore, sermones de sanctis, sermones quadragesimales*), w tym wybitnych przedstawicieli zakonu franciszkanów, jak św. Bernardyn z Sieny, Bernardyn z Busti,

---

Mariackiego w Toruniu. Materiały z konferencji przygotowanej przez Toruński Oddział SHS przy współpracy Instytutu Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa UMK, red. Katarzyna Kluczajd, Toruń 2005, 181-202.

¹⁰ Na temat witraży zobacz: Lech Kalinowski, Helena Małkiewicz, "Thorner Glasmalerei des 14. Jahrhunderts", w: *Sztuka w kręgu zakonu krzyżackiego w Prusach i Inflantach*, (= *Studia Borussico-Baltica Torunensia Historiae Artium* 2), red. Michał Woźniak, Toruń 1995, 147-175; na ten temat ostatnio Alicja Graczyk, *Zespół średniowiecznych witraży z Muzeum Okręgowego w Toruniu. Problematyka historyczno-artystyczna, zabytkoznawcza i konserwatorska*, praca dyplomowa napisana pod kier. Juliusza Raczkowskiego, Instytut Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa UMK, Toruń 2018 (dostęp: Archiwum prac Dyplomowych UMK), tu szczególnie istotne wydaje się przeprowadzone szczegółowe kryterium autentyczności witraży pofranciszkańskich.

¹¹ Pełen zakres występowania średniowiecznych polichromii w kościele nie jest jeszcze znany, malowidła odkrywane są stopniowo od końca XIX wieku do dnia dzisiejszego (najnowsze odkrycie pod nowożytnym prospektem organowym miało miejsce w 2018 r.).

¹² Zygmunt Kruszelnicki, "XIV-wieczna płyta nagrobna małżonków von Soest w Toruniu", w: *Studia Pomorskie*, t. 1, red. Michał Walicki, Wrocław 1957, 104-148.

¹³ Marek Farbiszewski, "Opis Torunia z początku XVIII wieku. Tzw. Memoranda Jana Baumgartena", w: *Miscellanea źródłowe do historii kultury i sztuki Torunia*, opracował Bogusław Dybaś, Marek Farbiszewski (= *Źródła i materiały do dziejów sztuki polskiej* 22, red. Marian Arsyński), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1989, 116-161.

¹⁴ *Urkundenbuch des Bisthums Culm*, red. Carl Peter Woelky, t. 1-2, Danzig 1885-1887, nr 618.

¹⁵ Na temat księgozbioru franciszkanów toruńskich zob. Wiesława Kwiatkowska, "Średniowieczna biblioteka klasztoru franciszkanów w Toruniu", w: *Folia Toruniensia* 1 (2000), 9-30.

Henryk Herpf, gwardian z Malines i inni.¹⁶ Niestety, księgi te przepadły – badaczom spuścizny rękopiśmiennej w Prusach nie udało się jak dotąd zidentyfikować żadnego egzemplarza z zasobu konwentu w Toruniu.

[5] Elementy średniowiecznej organizacji przestrzeni liturgicznej przetrwały w kościele dość długo, pomimo zmiany konfesyjnej, jaka nastąpiła w 1557 roku. Jak się wydaje, dopiero w 1735 roku bernardyni, którzy objęli kościół po jego rekatolizacji, ostatecznie rozebrali lektorium¹⁷, zamówili nową belkę tęczową (1731), wymienili oprawę ołtarza głównego i wszystkie retabula w korpusie nawowym; z całą pewnością usunęli niektóre sprzęty protestanckie. W partii zachodniej kościoła (w gdzie najpewniej od średniowiecza kwitł kult Męki Pańskiej) wprowadzili sceniczną kompozycję Grobu Bożego, wykonaną z drewna i bogato polichromowaną¹⁸. Ofiarą odnowienia wnętrza padła stara nastawa ołtarza głównego. Zabudowania klasztorne¹⁹, wykorzystywane zarówno przez protestantów (mieściło się tu Gimnazjum Akademickie), jak i bernardynów (w dawnej funkcji konwentualnej), uległy rozbiórce w 2. ćw. XIX wieku. To, co z dziedzictwa średniowiecznego zachowało się do naszych czasów, to drobny ułamek, który przetrwał czasy protestanckie, re-aranżcję bernardyńską, kasatę Bernardynów i kolejną zmianę funkcji. Celem niniejszej analizy jest uchwycenie tych zmian, jakie w zastanej przestrzeni (strukturze i średniowiecznym wyposażeniu) zaszły w okresie Reformacji, oraz próba oceny charakteru tych działań.

Reformacja

[6] Nowinki luterskie stosunkowo szybko znalazły oddźwięk w Toruniu. Już w 1525 roku w mieście miały miejsce rozruchy nazywane tzw. "małą rewoltą", których ofiarą padały katolickie kościoły i klasztory, także świątynia franciszkańska. U franciszkanów ucierpiały wówczas szaty, naczynia liturgiczne oraz stalle i retabula ołtarzowe²⁰. Po 1525 roku część zakonników przeszła na stronę luterską – jak Bartłomiej Jöricz, który

¹⁶ Kwiatkowska, "Średniowieczna biblioteka klasztoru franciszkanów w Toruniu", 20-21.

¹⁷ W kronice bernardynów toruńskich pod rokiem 1735 znajduje się zapis: "Oczyszczono z kurzu wewnątrz kościoła, usunięto dawny chór naprzeciw wielkiego ołtarza z ławkami na czterech stopniach zbudowany na sposób luterski", zobacz Kamil Kantak, "Kronika bernardynów toruńskich", w: *Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu* 32 (1925), 103-134, tutaj 117.

¹⁸ Bogumiła Rouba et al., "Kaplica Grobu Pańskiego w toruńskim kościele Mariackim - wyniki badań konserwatorskich", w: *Dzieje i skarby kościoła Mariackiego w Toruniu. Materiały z konferencji przygotowanej przez Toruński Oddział SHS przy współpracy Instytutu Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa UMK*, red. Katarzyna Kluczwajd, Toruń 2005, 503-526.

¹⁹ Zob. Marian Arszyński, "Klasztor franciszkanów - przyczynek do dziejów niezachowanych zabytków architektury miasta Torunia", w: *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Nauki Humanistyczno-Społeczne* 44, *Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo* 4 (1971), 65-77.

²⁰ Zob. wzmiankę archiwalną z 1525 r. (*Praeside Johanne Coy*): "Messe ließen sie untergehen, die kasel und adre Meßgewand zerschneiden, die Kelche zum andren Nutzen zu verschencken, Sacrament aus der kirche, samt dem rathstuhl und altare geworfen" zobacz: Albert Voigt, *Thorner Denkwürdigkeiten von 1345-1547*, Thorn 1904 (= *Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn*, 13), 156.

po zmianie wyznania dalej nauczał w kościele NM Panny, a później także w kościele świętojańskim. Mowy kaznodziejów luterańskich (np. Matthiasa Monsterberga) często uderzały w zakonników i ich zwyczaje, czemu starała się początkowo przeciwdziałać rada miejska²¹. Bracia, którzy pozostali w klasztorze, zgodzili się na zarząd ich majątkiem przez radę (od lat 30. XVI wieku już w większości luterańską), której przekazali również swoje kosztowności, głównie srebra klasztorne. Życie konwentualne w zasadzie zamarło – wobec zmian konfesyjnych w mieście, klasztor nie rekrutował już do nowicjatu²². Dwaj ostatni toruńscy franciszkanie zmarli w 1559 roku, ale już dwa lata wcześniej w świątyni zaczęto odprawiać nabożeństwa luterańskie: rok 1557 uznaje się za początek protestanckiej historii kościoła i klasztoru²³, która zakończyła się w 1724 roku, wraz z przekazaniem założenia w ręce bernardynów.

[7] Jak się okazuje, ta pierwsza zmiana konfesyjna była dla dziedzictwa średniowiecza o wiele łaskawsza, niż osiemnastowieczna rekatolizacja tej przestrzeni oraz działania restauratorskie XIX wieku. Nowi właściciele dokonali rzecz jasna koniecznych zmian w organizacji przestrzeni, referowanych kilkakrotnie przez Piotra Bireckiego²⁴, ale nie miały one większego znaczenia dla struktury wnętrza (tzw. mały chór i duży chór odpowiadały dawniejszym strefom "kościoła braci" i "kościoła laikatu"). Najpewniej jakąś część obrazów usunięto lub przynajmniej poddano korektom doktrynalnym (co jednak trudno utożsamić z działaniami ikonoklastycznymi, od których protestantyzm pruski raczej stronił²⁵). Co jednak istotne, najwięcej zmian wynikało z zamysłu fundowania nowych, modniejszych sprzętów, a zatem leżało raczej w sferze artystycznej aktualizacji, niż konfesyjnej konieczności.

[8] W dalszej części tekstu przedstawione zostaną losy uchwytnych elementów wystroju i wyposażenia z czasów średniowiecza, poczynając od korpusu i elementów wystroju, związanych z architekturą: malowideł ściennych, płyt nagrobnych w posadzce oraz balustrady empory, której przekształcenia łączyły się z wymianą ambony i prospektu organowego na nowocześniejsze konstrukcje. Wystrój prezbiterium w okresie średniowiecza nie jest w pełni uchwytny; w ostatniej części

²¹ Tadeusz Glemma, "Stosunki kościelne w Toruniu w stuleciu XVI i XVII na tle dziejów kościelnych Prus Królewskich", w: *Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu* 42 (1934), 32-33.

²² Glemma, "Stosunki kościelne w Toruniu w stuleciu XVI i XVII na tle dziejów kościelnych Prus Królewskich", 33.

²³ Jeszcze za życia wyrazili oni zgodę na przeniesienie pozostałych sreber zakonnych do ratusza, gdzie zostały umieszczone na strychu wieży ratuszowej. Dokonano tego w obecności zarządców kościoła Benedykta Koyena i Jakuba Hübnera. sporządzono wtedy też spis rzeczy znajdujących się w klasztorze, Zob. Carl Gotthelf Prätorius, *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung der Stadt Thorn und ihres Gebietes: die Vorzeit und Gegenwart umfassend*, red. J. E. Wernicke, H. 1-3, Culm 1832, 101, przeniesienie sreber do ratusza staromiejskiego odnotował też Leonhard Lemmens, *Urkundenbuch der alten sächsischen Franziskanerprovinzen*, t. II. *Die Kustodie Preussen*, hrsg. von Leonhard Lemmens, Düsseldorf 1913, nr 611, 161, niestety nie zachował się szczegółowy spis przekazanych kosztowności.

²⁴ Birecki, "Wyposażenie wnętrza kościoła Mariackiego w Toruniu w okresie Reformacji", 275-294.

²⁵ Na ten temat zobacz: Cieślak, *Między Rzymem, Wittenbergą a Genewą*.

tekstu przedstawiona została hipotetyczna re-aranżacja wnętrza przez protestantów, w tym problematyka przekształceń stall i nastawy ołtarza głównego.

Malowidła ścienne

[9] Najprawdopodobniej już w okresie protestanckim zniknęła z kościoła jego najbardziej spektakularna dekoracja – malowidła ścienne o dużej różnorodności, stopniowo odsłaniane spod wtórnych pobiał i tynków od końca XIX wieku. Nie dysponujemy niestety źródłami, które pozwoliłyby stwierdzić, kiedy dokładnie to nastąpiło i czy miało charakter działań programowych, czy też związane było z rozłożoną w czasie re-aranżacją wnętrza. Zarówno monumentalne malowidła ze świętymi w nawie południowej kościoła, jak i dekoracje części północnej korpusu nawowego (sceny franciszkańskie, *Ekstaza św. Marii Magdaleny*), zniknęły pod wtórnymi pobiałami (il. 2). Było to charakterystyczne dla praktycznych działań pruskich protestantów w pokatolickich wnętrzach – malowideł nie usuwano, a tylko zasłaniano je pobiałą lub tynkiem, jak np. w katedrze w Kwidzynie lub kościele NMP w Gdańsku.

2 Toruń, kościół pw. Wniebowzięcia NMP, malowidła ścienne z przedstawieniami franciszkańskimi, piąte przęsło od wschodu po stronie północnej nawy głównej (fot. Juliusz Raczkowski).

[10] Dekoracje przypór w nawie południowej odkryto dopiero pod koniec XIX wieku, pozostałe polichromie odsłaniane były przy okazji kolejnych kampanii konserwatorskich w XX²⁶ i XXI stuleciu. Nie ma całkowitej pewności, czy ostatecznego

²⁶ Marcin Kozarzewski et al., *Kościół NMP, Toruń, malowidła ścienne w południowej nawie, koniec XIV w., Dokumentacja konserwatorska*, maszynopis Toruń 1990; Ryszard Żankowski, *Dokumentacja rysunkowa malowideł ściennych w nawie południowej kościoła NMP w Toruniu*,

wystąpienia polichromii nie dokonano dopiero w okresie bernardyńskim, niemniej jednak pewne partie malowideł zniknęły wcześniej.

[11] Do najlepszych przykładów należy malowidło na ścianie międzyszkarpowej w trzecim od wschodu przęśle nawy południowej, z nieznaną kompozycją narracyjną opatrzoną inskrypcjami²⁷, na której zawisło późnomanierystyczne epitafium Jana Muckendorfa, typu inskrypcyjnego, z 1637 roku²⁸ (il. 3). Nie przykryło ono w całości średniowiecznej kompozycji, ale w znaczącym stopniu przesłoniło jej centralną część. W 1722 roku (jeszcze przed objęciem kościoła przez bernardynów), kiedy epitafium poddawane było renowacji²⁹, wymalowano późnobarokowy, iluzjonistyczny baldachim z purpurowo-zieloną wzorzystą kotarą, 'podwieszoną' u nasady otworu okiennego i upiętą po bokach w dwa festony. Co istotne, także ta nowa kompozycja nie wysłoniła starszej, której pozostałości są czytelne w dolnych narożach³⁰.

Toruń 1990.

²⁷ Obraz został odkryty w latach 1988-1990. Odsłonięte fragmenty kompozycji pozwalają domyślać się rozbudowanej, wielofiguralnej sceny, umieszczonej w scenerii pejzażowej. Po lewej stronie, przy krawędzi obrazu, widoczne tylne kopyta konia, zwróconego w prawo. Po prawej stronie u dołu – miasto otoczone murami, ukazane w pomniejszonej skali w widoku lekko od góry, z wieżycami i dachami, o malowanej światłocieniowo, ceglanej architekturze. Cała kompozycja ujęta była w architektoniczne zwieńczenie – przy lewej krawędzi ściany widnieje lekka cienka kolumnienka, dźwigające rozbudowany ciąg baldachimów z zasklepieniem krzyżowo podniebieniem, malowanych światłocieniowo różem. Oparcie baldachimu widoczne jest także przy prawej krawędzi ściany. Tło wypełnione jest błękitem. Ikonografii tej sceny nie da się odczytać. Inskrypcja czytelna jest tylko fragmentarycznie w odkrywkach konserwatorskich: "Anno. Domini. MC[...] s(a)n(c)te andree ap(os)th(oli) christfori [...]", była to prawdopodobnie dedykacja ołtarza.

²⁸ Arthur Semrau, "Die Grabdenkmäler der Marienkirche zu Thorn", w: *Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn* 7 (1892), 29-30; Birecki, "Wyposażenie wnętrza kościoła Mariackiego w Toruniu w okresie Reformacji", 288.

²⁹ Semrau, "Die Grabdenkmäler der Marienkirche zu Thorn", 29; Birecki, "Wyposażenie wnętrza kościoła Mariackiego w Toruniu w okresie Reformacji", 288.

³⁰ Obecnie widoczne są większe partie średniowiecznej kompozycji, której fragmenty uczytelniły się w ubytkach kotary i odkrywkach konserwatorskich.

3 Toruń, kościół pw. Wniebowzięcia NMP, epitafium von Muckendorfa z XVIII-wieczną malowaną kotarą i widocznymi fragmentami średniowiecznej kompozycji malarskiej (fot. Juliusz Raczkowski).

[12] Z kolei w pierwszym od zachodu przeszle południowej nawy bocznej ściany kaplicy pokryto pobiałą. W 2006 roku, przy demontażu umieszczonego tam wtórnie epitafium Neisserów (z 1594 roku)³¹, odkryto leżące niżej średniowieczne malowidło ściennie z dwiema scenami pasyjnymi (il. 4)³². Jak się wydaje, w obu przypadkach przesłonięcie malowideł łączyło się z nowymi funkcjami płytkich przestrzeni międzyszkarpowych i wprowadzaniem nowych elementów wyposażenia, związanych m. in. z nowożytną formą mieszczańskiej memorii, a nie z programowym ikonoklazmem.

³¹ Semrau, "Die Grabdenkmäler der Marienkirche zu Thorn", 30-32; Birecki, "Wyposażenie wnętrza kościoła Mariackiego w Toruniu w okresie Reformacji", 289; por. o tym zabytku Eugeniusz Gąsiorowski, "Panorama Torunia z epitafium Neisserów z 1594 r.", w: *Rocznik Toruński*, 27 (2000), 73-98.

³² Juliusz Raczkowski, "Najnowsze odkrycia w zakresie gotyckiego malarstwa ściennego w Prusach i ich znaczenie dla badań nad sztuką regionu", w: *Homo creator et receptor artium: księga pamiątkowa księdzu profesorowi Stanisławowi Kobielusowi ofiarowana*, red. Małgorzata Wrześniak, Warszawa 2010, 89-103, tutaj 96-98.

4 Toruń, kościół pw. Wniebowzięcia NMP, symultaniczne malowidło ściennie *Christus w Ogrójcu/Niesienie Krzyża* na ścianie południowej w pierwszym od zachodu przęśle korpusu nawowego, ok. 1400 roku (fot. Juliusz Raczkowski).

Płyty nagrobne

[13] Do tradycyjnych form upamiętnienia należały płyty nagrobne, montowane w posadzce ponad pochówkami. Zwyczaj ten w kościele Wniebowzięcia NMP w Toruniu poświadczony jest od 2. połowy wieku XIV. Przy wejściu do prezbiterium pochowani zostali przedstawiciele jednego z najbardziej prominentnych rodów patrycjatu – von Allenowie: Gerhard von Allen (zm. 1371), jego żona Małgorzata (zm. 1367) i syn Konrad (zm. 1371); znane są płyty nagrobne rajcy miejskiego Henryka von Werle (zm. 1373) i jego żony Krystyny (zm. 1373), a także mosiężna płyta rajcy miejskiego Ludolfa Wale (zm. 1381) i jego siostry Małgorzaty (zm. 1381). Memorię tę w znaczący sposób podkreślały rzadkie w państwie zakonnym, kosztowne płyty nagrobne, lane z metalu w warsztatach zachodnich³³ (najpewniej we Flandrii), znane z opisów archiwalnych, pozostawionych przez Jana Mucka von Muckendorfa (1637) i Jana Baumgartena (1715-1719)³⁴. Ponadto, w początkach XVIII wieku w kościele miało się znajdować jeszcze prawie 70 gotyckich płyt z kamienia³⁵. Zabytki zostały ujęte w *Epitaphien und Inscriptionen der Marienkirche* Efraima Praetoriusa z 1714 roku³⁶ oraz w *Thornische Chronica* Jacoba Zerneckego z 1727 roku³⁷. Wszystkie te źródła

³³ Kruszelnicki, "XIV-wieczna płyta nagrobna małżonków von Soest w Toruniu", 104-148.

³⁴ See Farbiszewki, "Opis Torunia z początku XVIII wieku. Tzw. Memoranda Jana Baumgartena", 128.

³⁵ Cytowane przez: Semrau, "Die Grabdenkmäler der Marienkirche zu Thorn", passim.

³⁶ Ephraim Praetorius, *Epitaphia und Inscriptiones – Epitaphia und Inscriptiones zu Thorn in der S. Marien Kirche*, in: *Documenta Thorunensia maximam Partem Statum Ecclesiasticum concernentia. Studio magno conquisita et collecta ab Ephraim Pretorio Rev. Minist. Seniore Torunij Ad 1720*, rękopis, Książnica Kopernikańska w Toruniu, sygn. rkp 130, 681-721.

³⁷ Jacob Heinrich Zerneck, *Thornische Chronica in welcher die Geschichte dieser Stadt von MCCXXI bis MDCCXXVI aus bewehrten Scribenten und glaubwürdigen Documentis zusammen*

wykorzystał Artur Semrau, który – sięgając również do protokołu rewizji nagrobków z 1709 roku – opracował poglądową tablicę z próbą rekonstrukcji rozmieszczenia płyt w kościele na początku XVIII wieku³⁸.

[14] Na szczególną uwagę zasługują wspomniane mosiężne płyty nagrobne. Jak wynika z nowożytnych opisów, inwentaryzatorzy docenili ich materiał i wartość artystyczną (Jan Baumgarten pisał o elegancji, podkreślał też wartość historyczną: "starożytność"³⁹); choć nie do końca rozumieli poszczególne elementy obrazowe (Baumgarten poduszki pod głowami odczytał jako nimby, nie potrafił nazwać ubiorów dziewcząt, a Gerharda von Allen przyodział w togę⁴⁰). Płyty te, dziś dające się zlokalizować tylko za sprawą kamiennych obramień, przetrwały aż po wiek XVIII⁴¹. Jedynie w przypadku grobowca rodu Wale doszło do przejęcia miejsca pochówku, które w inwentarzu z 1709 roku jest przypisane rodzinie Klosmannów⁴².

[15] Średniowieczna tradycja pochówku i memorii poprzez płyty nagrobne była w okresie protestanckim stale kontynuowana – zarówno płyty, jak i epitafia pojawiły się w czasie Reformacji (zob. il. 1b), w tym także w strefie prezbiterium. Rewizja z 1709 roku wymienia w kościele 159 płyt⁴³; Arthur Semrau w końcu XIX wieku naliczył ich jeszcze ponad 90⁴⁴. Z zasobu średniowiecznego zachowało się jedynie pięć obiektów⁴⁵.

---

getragen worden, Aufl. II, Berlin 1727.

³⁸ Semrau, "Die Grabdenkmäler der Marienkirche zu Thorn".

³⁹ J. Baumgarten przy opisie płyty rodu von Werle: "sepulcrum (...) magnum, elegans, totomque orichalcencis", cyt. Farbiszewki, "Opis Torunia z początku XVIII wieku", 129.

⁴⁰ J. Baumgarten przy opisie płyty rodu von Allen: "capita circumdant lumina sive limbi inde colligitur esse sanctos", "...omnes in genua povolutae manibus complicatis vestitus atque ornamenta, quibus hae personae undiquaque circumdatae sunt", "...vir in habitu togato", cyt. Farbiszewki, "Opis Torunia z początku XVIII wieku", 128.

⁴¹ Semrau, "Die Grabdenkmäler der Marienkirche zu Thorn", 22-23.

⁴² W inwentarzu rewizji – nr 99, zob. Semrau, "Die Grabdenkmäler der Marienkirche zu Thorn", 8; por. Marta Czyżak, "Późnogotyckie płyty nagrobne w kościele Mariackim w Toruniu", w: *Dzieje i skarby kościoła Mariackiego w Toruniu. Materiały z konferencji przygotowanej przez Toruński Oddział SHS przy współpracy Instytutu Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa UMK*, red. Katarzyna Kluczajd, Toruń 2005, 223-246, tu 232.

⁴³ Rewizja cytowana w: Semrau, "Die Grabdenkmäler der Marienkirche zu Thorn", 7-9; por. Czyżak, "Późnogotyckie płyty nagrobne w kościele Mariackim w Toruniu", 224, 231.

⁴⁴ Semrau, "Die Grabdenkmäler der Marienkirche zu Thorn", passim; Czyżak, "Późnogotyckie płyty nagrobne w kościele Mariackim w Toruniu", 224.

⁴⁵ Czyżak, "Późnogotyckie płyty nagrobne w kościele Mariackim w Toruniu", 223, ostatnio na temat średniowiecznych płyt nagrobnych z kościoła pofranciszkańskiego w Toruniu także Tadeusz Jurkowlaniec, *Nagrobki średniowieczne w Prusach*, Warszawa 2015, 319-329. Pełną wiedzę dotyczącą obecnej liczby wszystkich płyt i ich relikwów płyt kościele Wniebowzięcia NMP przyniosą prace prowadzone w ramach "Inwentarza sztuki Torunia". Ostatecznie potwierdzona zostanie też liczba krypt pochówkowych (wstępne wyniki badań: Jarosław Rogóż, Adam Cupa i Solongo Gansukh, Projekt konserwatorski wizualizacji podpowierzchniowych struktur występujących w obrębie kościoła Najświętszej Marii Panny w Toruniu, mps. Toruń 2018 (dostęp

Ambona, organy, balustrada empory

[16] W nawie głównej kościoła znajdowały się również inne elementy o średniowiecznej metryce, które przynajmniej przez jakiś czas funkcjonowały w kościele protestanckim. Najważniejszym była ambona – stały element wyposażenia kościołów franciszkańskich, ściśle powiązany z ich podstawową misją wśród wiernych a także najważniejszy dla "strefy Słowa" obiekt w przestrzeni protestanckiej. Nie mamy żadnych danych dotyczących lokalizacji, materiału, czy wyglądu średniowiecznej kazalnicy u toruńskich franciszkanów, ale w przestrzeni czternastowiecznego kościoła, biorąc pod uwagę misję i powinności zakonu, musiała ona funkcjonować od początku. Co istotne, wiadomo, że była wykorzystywana przez protestantów jeszcze w XVII wieku – rozebrano ją 10 lipca 1616 roku. W nawie na swym obecnym miejscu znalazła się nowa, precyzyjnie rzeźbiona ambona w stylu manierystycznym (il. 5), najprawdopodobniej zachowująca tradycję miejsca wcześniejszej ambony franciszkańskiej⁴⁶.

5 Toruń, kościół pw. Wniebowzięcia NMP (1605 r.), późnomanierystyczna ambona protestancka (fot. Juliusz Raczkowski).

[17] Drugim cennym obiektem z wyposażenia franciszkańskiego korpusu nawowego były organy, ustawione w kościele prawdopodobnie już przed połową XIV stulecia.

Archiwum Projektu NPRH "Inwentarz Sztuki Torunia", Wydział Sztuk Pięknych UMK w Toruniu).

⁴⁶ Birecki, "Wyposażenie wnętrza kościoła Mariackiego w Toruniu w okresie Reformacji", 281-282; więcej na temat ambony zobacz Małgorzata Wawrzak, "Ambona z kościoła Mariackiego na tle kultury artystycznej Torunia początku XVII wieku. Próba odczytania programu artystyczno-ideowego", w: *Dzieje i skarby kościoła Mariackiego w Toruniu. Materiały z konferencji przygotowanej przez Toruński Oddział SHS przy współpracy Instytutu Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa UMK*, red. Katarzyna Kluczajd, Toruń 2005, 295-320.

Instrument ten był na tyle wyjątkowy, że jego budowa zastąpiła jako ważne wydarzenie w historii Torunia – wzmiankują o niej wszystkie stare redakcje historii Torunia i Prus, od Szymona Grunaua⁴⁷, przez Lucasa Davida⁴⁸, Christopha Hartknocha⁴⁹, Jana Leo⁵⁰ i Kaspara Hennebergera⁵¹. Kronikarz David w XVI wieku wspominał, że organy przyciągały tłumy, które przychodziły obejrzeć je i ich posłuchać⁵². W latach 1601-1609 na emporze północnej znalazły się organy (il. 6) z manierystyczną dekoracją⁵³, które zastąpiły najpewniej stary instrument, dziś rekonstruowany czysto hipotetycznie⁵⁴. Zmiana ta nastąpiła jednak po dłuższym okresie użytkowania wnętrza przez protestantów, którzy wcześniej musieli wykorzystywać organy średniowieczne.

---

⁴⁷ Simon Grunau, *Preussische Chronik*, vol. 1, Leipzig 1876, Traktat XII, cap. XII, 600.

⁴⁸ Lucas David, *Preussische Chronik*, vol. 6, Buch 8, Königsberg 1814, 156.

⁴⁹ Christoph Hartknoch, *Alt- und Neues Preussen: oder Preussischer Historien zwey Theile, in derer erstem von desz Landes vorjähriger Gelegenheit und Nahmen... In dem andern aber von desz Teutschen Ordens Ursprung, desselben, wie auch der nachfolgenden Herschafft... mit sonderbahren Fleisz zusammen getragen*, Frankfurt a.M.-Leipzig 1684, 185.

⁵⁰ Joannes Leo, *Historia Prussiae*, Brunsbergae 1725; Ks. Jan Leo, *Dzieje Prus*, Braniewo 1725, przekład: bp Julian Wojtkowski, Olsztyn 2008.

⁵¹ Kaspar Henneberger, *Kurtze und warhafftige Beschreibung des Landes zu Preussen*, Königsberg 1584, 455.

⁵² Renkewitz, Janca, *Geschichte der Orgelbaukunst in Ost- und Westpreußen von 1333 bis 1944*, 2-5.

⁵³ Marian Dorawa, "Organy kościoła Mariackiego w Toruniu", w: *Dzieje i skarby kościoła Mariackiego w Toruniu. Materiały z konferencji przygotowanej przez Toruński Oddział SHS przy współpracy Instytutu Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa UMK*, red. Katarzyna Kluczajd, Toruń 2005, 321-344; Birecki, "Wyposażenie wnętrza kościoła Mariackiego w Toruniu w okresie Reformacji", 282-284; Małgorzata Wawrzak, "Humanistyczne i polityczne treści dekoracji organów z kościoła Mariackiego w Toruniu: wprowadzenie do problematyki", w: *Sztuka w kręgu władzy: materiały LVII Ogólnopolskiej Sesji Naukowej Stowarzyszenia Historyków Sztuki poświęconej pamięci profesora Szczęsnego Dettloffa (1878-1961) w 130. rocznicę urodzin*, Toruń, 13, red. Elżbieta Pilecka, Katarzyna Kluczajd, Warszawa 2009, 205-217.

⁵⁴ Renkewitz, Janca, *Geschichte der Orgelbaukunst in Ost- und Westpreußen von 1333 bis 1944*, 2-5; Dorawa, "Organy kościoła Mariackiego w Toruniu", 321.

6 Toruń, kościół pw. Wniebowzięcia NMP, późnomanierystycki prospekt organowy, 1601-1609 (fot. Juliusz Raczkowski).

[18] Warto odnotować, że budowa nowego prospektu organowego naruszyła częściowo integralność średniowiecznej balustrady empory z przełomu XV i XVI wieku⁵⁵, w której przetrwały częściowo starsze belki pochodzące z okresu 1353 +/-6 (najstarsza) - 1400 +/-6 (najmłodsza)⁵⁶. Drewniane segmenty o konstrukcji pseudo wieńcowej z wąskim dębowym parapetem wcutym pomiędzy filary, przetrwały we wszystkich sześciu przęsłach nawy bocznej; od strony nawy zdoła je układać kasetonów wypełnionych maswerkowymi rozetami⁵⁷. Wyjątkiem jest segment w prześle czwartym, w którym umieszczono prospekt - od strony lica balustrada pozbawiona jest dekoracji. Zwieńczono ją szerokim i dość wysokim dębowym parapetem, od strony nawy wyładowanym i drobno profilowanym. Podobne masywne parapety przydano - chyba w tym samym czasie - starszym balustradom w przęsłach drugim i trzecim licząc od wschodu. Modernizacja ta mogła się wiązać z udostępnieniem przestrzeni wiernym. Nowożytnie graffiti zachowane na powierzchni gotyckiej stolarki balustrad od strony

---

⁵⁵ Jedynie w prześle czwartym od wschodu nie ma pewności, czy segment balustrady jest średniowieczny. Na licu brakuje maswerkowych kwater.

⁵⁶ Datowanie na podstawie analizy dendrochronologicznej, przeprowadzonej przez Barbarę Gmińską-Nowak i prof. Tomasza Ważnego (2019).

⁵⁷ Otwory montażowe, widoczne w zwieńczeniu balustrad od strony nawy w dwóch przęsłach zachodnich wskazują, że fryz musiał być zdobiony dodatkowymi elementami snycerskimi.

rewersu w tych właśnie segmentach⁵⁸ (il. 7a, b) są pośrednim dowodem na to, że w okresie protestanckim empora była szerzej dostępna dla wiernych.

7 a-b Toruń, kościół pw. Wniebowzięcia NMP, XVII-wieczne graffiti na wewnętrznej stronie balustrady empory (fot. Juliusz Raczkowski).

[19] Jak się wydaje, estetyka gotyku płomienistego nie raziła nowożytnych użytkowników wnętrza, skoro usunięcie fragmentu rozetowej balustrady miało wymiar pragmatyczny, a dekoracje pozostałych segmentów pozostawiono bez zmian⁵⁹. Od strony zachodniej kościoła w związku z budową drewnianej trybuny śpiewaczej⁶⁰, wprowadzono po 1623 r.⁶¹ nową sosnową balustradę o nowożytnej stylistyce (zob. widok ku zachodowi, il. 1b), która została zintegrowana ze starszą i od wnętrza empory przyjęła jej wymiary, a od strony nawy zachowała podział na kwatery (już w okresie bernardyńskim, w 1724 roku, zostały one wykorzystane jako nośnik malowideł ze świętymi franciszkańskimi⁶²). Parapet nowej konstrukcji został na zakładkę połączony z poziomą belką starszej balustrady (il. 8).

⁵⁸ Najwięcej czytelnych napisów, wydrapanych lub powycinanych na powierzchni drewna w XVII wieku, zachowało się na rewersie balustrady w trzecim przęśle licząc od wschodu, najstarsze graffiti (data 1622) udało się zlokalizować na balustradzie w przęśle drugim. Na nowożytnym parapecie w zachodniej partii empory widnieje sporo graffiti z XVIII wieku.

⁵⁹ Wydaje się, że gotyckie balustrady zostały od strony empory wzmocnione (na nowo odeskowane).

⁶⁰ W 1626 rada miejska ufundowała małe organy przeznaczone na tę emporę: Birecki, "Wyposażenie wnętrza kościoła Mariackiego w Toruniu w okresie Reformacji", 285.

⁶¹ Datowanie na podstawie analizy dendrochronologicznej, przeprowadzonej przez Barbarę Gmińską-Nowak i prof. Tomasza Ważnego (2019).

⁶² Domasłowski, Jarzewicz, *Kościół Najświętszej Marii Panny w Toruniu*, 167.

8 Toruń, kościół pw. Wniebowzięcia NMP, późnośredniowieczny parapet balustrady empory, ostatnie przęsło korpusu nawowego (fot. Juliusz Raczkowski).

Reorganizacja prezbiterium

[20] Dawna przestrzeń *ecclesiae interior*, zarezerwowana w okresie franciszkańskim dla liturgii konwentualnej, w czasach protestanckich dalej była użytkowana jako wnętrze najbardziej prominentne: gromadziło się tu duchowieństwo oraz społeczność Gimnazjum Akademickiego, podczas gdy elity miejskie dysponowały wydzielonymi miejscami w przestrzeni nawy głównej, w pobliżu ambony (w tzw. strefie Słowa)⁶³. Prezbiterium musiało być wyposażone w siedziska, a od nawy oddzielała je konstrukcja przegrody, którą – jak wynika ze źródeł bernardyńskich – usunięto dopiero w XVIII wieku⁶⁴. Do nowej aranżacji przestrzeni wykorzystano starsze średniowieczne elementy. Po pierwsze, wymieniony w źródłach "dawny chór naprzeciw ołtarza" to najprawdopodobniej średniowieczne lektorium, o którego formie niestety nic nie wiadomo⁶⁵.

[21] Wydaje się, że była to konstrukcja drewniana zbudowana w szerokości prezbiterium, zaopatrzona w jeden ołtarz lektoryjny i dwa przejścia po bokach. Można przypuszczać, że z tą konstrukcją był pierwotnie powiązany zachowany w kościele późnogotycki krucyfik (jedno z najcenniejszych dzieł rzeźby tego okresu w regionie), przeznaczony do umieszczenia na niezbyt dużej wysokości⁶⁶. Zapewne dopiero protestanci w latach 60. XVI wieku wprowadzili do prezbiterium belkę tęczową, w której aranżacji być może wykorzystali to dzieło. Nie jest to do końca pewne (obecna kompozycja belki pochodzi z czasów bernardyńskich). W okresie protestanckim krzyż tęczowy był dwustronny – od strony chóru rzeźba Zbawiciela opatrzona była inskrypcją

⁶³ Birecki, "Wyposażenie wnętrza kościoła Mariackiego w Toruniu w okresie Reformacji", 281.

⁶⁴ Kantak, "Kronika bernardynów toruńskich", 117.

⁶⁵ Badania georadarowe przeprowadzone w grudniu 2018 roku nie wykazały żadnych podziemnych struktur, wskazujących na istnienie murowanego lektorium (il. 1c).

⁶⁶ Jakubek-Raczkowska, Raczkowski, "The organisation of liturgical space and its furnishing at the Franciscan Friars' in late Middle Ages illustrated by an example of the Blessed Virgin Mary's church in Toruń", 117-118.

niemiecką z datą 1563, w stronę nawy skierowana była natomiast cała grupa *Ukrzyżowania*, drugi krucyfiks nosił datę 1675, upamiętniającą jego odnowienie⁶⁷. Warto odnotować, że ta charakterystyczna dwukierunkowość krzyża została utrzymana w czasach bernardyńskich i później – do 1931 roku od strony prezbiterium zawieszona była wspomniana, pofranciszkańska figura gotycka, zapewne zgodnie ze starszą tradycją miejsca. Podobny przykład uszanowania starszej rzeźby dostarcza osiemnastowieczna belka tęczowa w kościele św. Jakuba w Toruniu, na której też jeszcze do niedawna od strony chóru zawieszona była późnogotycka rzeźba Ukrzyżowanego.

[22] W przestrzeni prezbiterium w okresie Reformacji utrzymano średniowieczne stalle z drewna dębowego – jeden z najstarszych i najwspanialszych obiektów tego typu na obszarze nadbałtyckim⁶⁸. W czasach franciszkańskich stalle ustawione były pod ścianami chóru i zapewne wzdłuż jego ściany tylnej (jak można sądzić na podstawie analogii, np. zabudowy chóru kościoła św. Katarzyny w Lubece i nieco później w kościele św. Trójcy św. Gdańsku). Ze źródeł wiadomo, że zespół stall został rozbudowany (najpewniej w końcu XVI wieku) o ławy dla rektora, profesury i uczniów Gimnazjum⁶⁹. W tym kontekście uwagę zwraca pewna odrębność ośmiosiedziskowego segmentu stall, zachowanego w rzędzie południowym od strony wschodniej (il. 9). Powtarza on generalnie schemat budowy i kompozycji oraz późnogotycką stylistykę, charakterystyczne dla całego zespołu, choć pozbawiony jest przedpiersi z pulpitemi oraz ażurowych baldachimów (nie można wykluczyć, że te elementy nie przetrwały do naszych czasów), a także wewnętrznych podziałów (ażurowych ścianek działowych).

---

⁶⁷ Farbiszewki, "Opis Torunia z początku XVIII wieku", 122-123.

⁶⁸ Zob. Maria Beek-Goehlich, *Die mittelalterlichen Kirchengestühle in Westpreußen und Danzig*, Stuttgart 1961 (= *Bau- und Kunstdenkmäler des Deutschen Ostens*, Reihe B, Bd. 4), 77-98; zob. też analizę zabytkoznawczą z inwentaryzacją i omówieniem stanu zachowania: Anna Wiśniewska, *Problematyka historyczna i zabytkoznawcza średniowiecznych stall pofranciszkańskich z kościoła pw. Wniebowzięcia NMP w Toruniu*, praca dyplomowa napisana pod kier. Juliusza Raczkowskiego, Instytut Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa UMK, Toruń 2018 (dostęp: Archiwum prac Dyplomowych UMK).

⁶⁹ Birecki, "Wyposażenie wnętrza kościoła Mariackiego w Toruniu w okresie Reformacji", 278.

9 Toruń, kościół pw. Wniebowzięcia NMP, ośmiosiedziskowe stalle w południowym rzędzie w prezbiterium, segment wschodni (fot. Juliusz Raczkowski)

[23] Wnikliwa analiza struktury pozwala widzieć w tym segmencie dowód konieczności rozbudowania w bliżej nieokreślonym czasie ciągu stall o sześć dodatkowych miejsc. Jak się wydaje, wykorzystano w tym celu starszą strukturę: kompozycyjnie spójna z całym kompleksem stall prezbiterium oraz identyczna w snycerskich szczegółach jest para siedzisk od strony wschodniej. Sześć pozostałych powstało jednak w innym warsztacie. Zostały one wtórnie zintegrowane ze starszym elementem: ich zespolenie jest widoczne w partii fryzu wieńczącego i w partii podłokietników, zespolonych flekiem. Dodana struktura charakteryzuje się rozbieżnościami wymiarów⁷⁰ (siedziska są tu nieco węższe⁷¹), a przede wszystkim różni się techniką wykonania dekoracji i snycerskimi detalami. Zaplecki pozostawiono gładkie⁷², wprowadzając jedynie ciąg snycerskich płomienistych rozet, które nie zostały wyrzeźbione w grubości drewna, lecz wykonane ażurowo i nałożone na deski. Opracowanie ich jest znacznie mniej finezyjnie, niż snycerstwa pozostałej części stall w prezbiterium. Dość płaski ornament z liści dębu we fryzie wieńczącym nosi cechy nowożytny, a dekoracja pinakli rzeźbiona jest bardziej surowo, niż pączki i kwiatony w części gotyckiej. Podstawy siedzisk pozbawione są ażurowej maswerkowej arkatury i główek. Różnice wykazuje także opracowanie profili ścianek między siedziskami (mimo zbliżonej krzywoliniowej

⁷⁰ Wysokość siedzisk w części gotyckiej: 112 cm, zaplecków 241 cm; w części wschodniej siedziska 114 cm, zaplecki 238 cm.

⁷¹ Wymiary siedzisk w gotyckiej części wahają się w przedziale 47,45-48 cm, podłokietników 27-29 cm; w sześciu siedziskach wschodniego segmentu siedziska mierzą 44-45 cm a ich podłokietniki ok. 23 cm.

⁷² Górna partia zaplecków była najprawdopodobniej malowana w maswerkowe motywy, których ślad czytelny jest w świetle podczerwonym (il. 12). Brakuje czytelnych pozostałości po ewentualnym montażu wyrzeźbionych osobno baldachimów, jakie zdobią główną partię stall.

kompozycji). W partii gotyckiej układ każdego z nich jest analogiczny⁷³, podczas gdy ścianki w segmencie wschodnim są inaczej skomponowane i zróżnicowane, a grubo opracowane i pozbawione wykończenia główki o cechach fantastycznych, plujące labrami (por. il. 10 – il. 11), mają cechy dekoracji nowożytniej⁷⁴. Odmienne, zapewne nowożytne, jest masywne, profilowane zwieńczenie tego segmentu, które zastąpiło ażurowe baldachimy ciągu głównego.

10 Toruń, kościół pw. Wniebowzięcia NMP, średniowieczna główka zdobiąca podłokietnik stall w rzędzie południowym, segment zachodni (fot. Juliusz Raczkowski)

---

⁷³ W części gotyckiej układ tej partii jest powtarzalny, oparty na wywijającej się gałęzi zakończonej trójlistnym kwiatonem, oddzielonym wąskim pierścieniem i wywiniętym w wolutę; w widoku en face wszystkie osie zdobione są pojedynczym, lancetowatym liściem i zwieńczone finezyjnie rzeźbioną antropomorficzną główką (maski zwierzęce w całym zespole zdarzają się tylko sporadycznie).

⁷⁴ Dwóch główek brakuje, zachowały się kolejno od zachodu: stylizowana głowa wilka ze spiczastymi zębami, maska męska z rogami barana, maska męska z oślimi uszami, brodata maska męska z uszami niedźwiedzia.

11 Toruń, kościół pw. Wniebowzięcia NMP, nowożytna (?) główka o cechach fantastycznych plująca labrami, w południowym rzędzie stall w prezbiterium, segment wschodni, (fot. Juliusz Raczkowski)

[24] Można zatem mniemać, że omawiany fragment stall powstał poprzez włączenie w starszy ciąg owego segmentu słabszej roboty, który wystylizowano w duchu imitacji części gotyckiej (podobny zabieg zastosowano przy nowożytnej rozbudowie zespołu stall w katedrze pelplińskiej). Być może nastąpiło to w tym samym czasie, co dodanie skromnych manierystycznych drzwiczek do gotyckiej konstrukcji? Imitacyjne uzupełnienie stall (najprawdopodobniej w końcu wieku XVI) świadczyłoby o szacunku wobec średniowiecznej spuścizny i akceptacji jej szczególnej estetyki. Najstarsze zachowane graffiti nie przynosi tu rozstrzygnięć (pochodzi z 1692 roku); problem metryki owej odrębnej części stall wymaga dalszych badań (materiałowych i dendrochronologicznych), a postawienie dalej idących wniosków umożliwiłby jedynie demontaż i wnikliwa analiza konstrukcji zabytku.

[25] Średniowieczna kompozycja stall została zmieniona potem jeszcze dwukrotnie – po stronie północnej prezbiterium w 2 ćw. XVII wieku wybudowano mauzoleum królowej Anny Wazówny, przerywając dawny ciąg siedzisk; bernardyni z kolei usunęli strukturę od zachodu i związane z nią ławy, a podniebia baldachimów i zaplecki ozdobili malowanymi dość grubo rocaille'ami⁷⁵ (il. 12-13). Obecnie różne fragmenty stall rozproszone są w kościele, a ich pierwotne miejsce jest trudne do identyfikacji.

---

⁷⁵ Ornament ten jest dość dobrze czytelny na stallach, przeniesionych w tym czasie do zachodniej części kościoła, oraz fragmentarycznie – na stallach po północnej stronie prezbiterium, przy czym dekoracja zaplecków uwidacznia się na fotografii w bliskiej IR.

12 Toruń, kościół pw. Wniebowzięcia NMP, zaplecek stall w rzędzie południowym prezbiterium, segment wschodni, fotografia w bliskiej IR - na zdjęciu czytelny rysunek maswerków oraz dekoracji rocaillowej (fot. Juliusz Raczkowski)

13 Toruń, kościół pw. Wniebowzięcia NMP, nowożytne podniebie baldachimu stall w rzędzie południowym prezbiterium, segment wschodni, fotografia w bliskiej IR - na zdjęciu uczytelniła się dekoracja rocaillowa (fot. Juliusz Raczkowski)

[26] Do nowych elementów, wprowadzonych do wnętrza chóru w okresie Reformacji, należały: horologium, chrzcielnica, oraz pulpit dla śpiewaków⁷⁶. W 1603 roku skompletowano także pełen zestaw tarcz herbowych patrycjatu miejskiego (niestety niezachowany, opracowany niedawno na podstawie źródeł przez Krzysztofa

⁷⁶ Birecki, "Wyposażenie wnętrza kościoła Mariackiego w Toruniu w okresie Reformacji", 278.

Mikulskiego⁷⁷). Zostały one zawieszane ponad stallami, w pięciu rzędach na ścianie północnej.

[27] W bardzo charakterystyczny sposób rysuje się kwestia nastawy ołtarza głównego, opisanego w kilku przywoływanych już źródłach nowożytnych. W literaturze do niedawna zgodnie przyjmowano, że wszystkie te opisy odnoszą się do jednej, w całości gotyckiej struktury, funkcjonującej obecnie pod nazwą Poliptyku Toruńskiego (il. 14) (Muzeum Diecezjalne w Pelplinie)⁷⁸.

14 Muzeum Diecezjalne w Pelplinie, Tzw. Poliptyk Toruński, domniemane retabulum ołtarza głównego z kościoła pw. Wniebowzięcia NMP w Toruniu, złożone z kwater o różnej proveniencji, tablice po konserwacji w 2013-2014 roku, rama kompozycyjna do ekspozycji tablic z 1989 roku (fot. Juliusz Raczkowski)

[28] Głównym elementem wyposażenia przestrzeni prezbiterium musiał być ołtarz konwentualny, zaopatrzony w relikwie, paramenty liturgiczne (sprzęty liturgiczne

---

⁷⁷ Krzysztof Mikulski, *Tarcze herbowe z kościoła mariackiego w Toruniu*, Warszawa 2015.

⁷⁸ Poliptyk Toruński w dzisiejszym kształcie zbudowany jest z sześciu drewnianych tablic, obustronnie malowanych na cienkim (do 0,8 cm grubości) podobraziu z sosnowych i dębowych desek, ciętych promieniście (o różnych układach – poziomym, pionowym). Poszczególne tablice ujęte są w dębowe obramienia o różnej konstrukcji, często uzupełniane drewnem sosnowym (wszystkie obramienia zostały maszynowo przycięte na potrzeby wprowadzenia tablic w ramy muzealnego stelażu w Pelplinie w latach dziewięćdziesiątych XX wieku; wydaje się, że ramy były też przycinane wcześniej). Każda tablica podzielona jest na awersie i na rewersie na dwie kwatery ze scenami figuralnymi, malowane temperą żółtkową, ze złoconymi na pulment tłami; na niektórych tablicach pojawiają się też srebrzenia. Cztery z paneli mają zbliżony format, dwa pozostałe – złożone z kwadratowych kwater – odstają od pozostałych wysokością. Wizualnie ujednociono je dzięki scaleniu wszystkich obramień czerwoną farbą, zostały one również ozdobione motywami szyszek granatu i rozet, stemplowanymi brązą (jako wtórny dodatek o niskich walorach estetycznych, dekoracje te zostały przekreślowane czerwienią podczas konserwacji w 2013 roku). Zob. gruntowne analizy konstrukcji, techniki i stylu: Raczkowski, *Poliptyk Toruński*.

ołtarza głównego były wyłączone spod nakazu ubóstwa⁷⁹) i oświetlenie, a zapewne także – w antependium oraz obraz lub nastawę. Analizując nowożytny źródła pisane, odnoszące się do wtórnie przekształconego (skompilowanego z kilku części) retabulum 'pofranciszkańskiego'⁸⁰ można stwierdzić, że średniowieczna nastawa główna w tym kościele była najpewniej nastawą snycerską z rzeźbionym korpusem. W korpusie tym znajdowały się figury franciszkańskich świętych i *Koronacja NMP*, a w dolnej strefie – przezrocza na relikwie; nastawę zamykały skrzydła, przynajmniej na rewersach – malowane⁸¹. Hipotetycznie można by z nią związać przynajmniej dwie z tablic, budujących obecny Poliptyk Toruński⁸². Najpewniej wprowadzono ją do wnętrza po ostatecznym przesklepieniu chóru ok. 1400; co znajdowało się w tym miejscu wcześniej – nie wiadomo.

[29] Poszczególne tablice wchodzące obecnie w skład tego dzieła pochodziły – jak można się domyślać – z kilku różnych struktur ołtarzowych i wspólnie, najpewniej w wieku XIX, trafiły do drzwi nowożytnego Świętego Grobu⁸³: jako jedno retabulum

---

⁷⁹ Matthias Untermann, Leonie Silberer, "Architektur franziskanischer Kirchen und Klosterbauten", w: *Franziskus - Licht aus Assisi. Katalog zur Ausstellung im Erzbischöflichen Diözesanmuseum und im Franziskanerkloster Paderborn*, red. Christoph Stiegemann, Berndt Schmies, Heinz Dieter Heimann, München 2011, 140-147, tutaj 141. Zob. też zabytki z wyposażenia franciszkańskich ołtarzy (kielichy, pyksydy, monstrancje i paramenty) w tymże katalogu, 343-352.

⁸⁰ Nastawę ołtarzową w przestrzeni *ecclesiae interioris* opisują źródła: Skrypt Jana Mucka von Muckendorfa (1637); *Memoranda* Jana Baumgartena (1715-1719); *Inwentarz kościoła NMP i budynków klasztornych, spisany przy przejmowaniu ich przez Bernardynów (7-12 XII 1724)*, zob. Raczkowski, *Poliptyk Toruński*, 191-192.

⁸¹ Raczkowski, *Poliptyk Toruński*, 45-52; zob. też odrębnie tylko nt. retabulum ołtarza głównego: Juliusz Raczkowski, "Średniowieczne retabulum ołtarza głównego u toruńskich franciszkanów. Na marginesie prac badawczo-konserwatorskich przy tzw. poliptyku toruńskim", w: *Imagines pictae: Studia nad malarstwem gotyckim w Polsce*, red. Marek Walczak, Wojciech Walanus, Kraków 2016 (= *Studia z Historii Sztuki Średniowiecznej Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego* 4), 29-41.

⁸² Byłyby to obustronnie malowane tablice, ukazujące na awersach sceny: *Wejście NMP do świątyni*, *Cud św. Klary*, *Stygmatyzacja św. Franciszka*, *Św. Anna Samotrzeć*, a na rewersach: *Modlitwa w Ogrójcu*, *Pojmanie Chrystusa*, *Naigrawanie*, *Ukrzyżowanie*, *Zdjęcie z krzyża*. Być może skrzydła były większe i posiadały jeszcze jeden rząd, zbudowany z kwadratowych kwater Poliptyku Toruńskiego – tablica ze scenami *Niesienia krzyża* i *Omdlenia Marii* po jednej stronie oraz *Mater Misericordiae* i św. Ludwikiem z Tuluzy po drugiej, tablica ze scenami *Chrystus przed Piłatem* i *Biczowanie* po jednej stronie oraz *Kazanie św. Antoniego* i *Pietą* po drugiej. Pod względem treści to zestawienie jest możliwe, wątpliwości budzą natomiast różne wymiary kwater oraz odmienna konstrukcja samych dzisiejszych tablic. Raczkowski, *Poliptyk Toruński*, 21-25 oraz 101-116, 153 i 158.

⁸³ Karol Ferdynand Ney, "Kościół N. Maryi Panny w Toruniu", w: *Przyjaciel Ludu*, 10/19 (1843), 145-148; Johann Heise, *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreußen*, Bd. 2: *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Kulmerlandes und der Löbau*, H. 6, *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Kreises Thorn*, Danzig 1889, 285-286.

funkcjonują od czasu konserwacji i rekonstrukcji, dokonanej pod kierunkiem Bernharda Schmida na początku XX wieku⁸⁴.

[30] Wydaje się prawdopodobne, że jako główny element nowego ołtarza głównego protestanci wykorzystali – czy raczej: pozostawili *in situ* – dawne snycerskie retabulum z *Koronacją Marii*, które zostało poddane koniecznym korektom programowym (usunięto figury świętych franciszkańskich⁸⁵ oraz relikwie⁸⁶). Zachowano *Koronację Marii*, co nie dziwi, gdyż usuwanie przestawień maryjnych, choć częste, nie było u luteran regułą, a korekty w tym zakresie nie zawsze uznawano za konieczne. Jako dolną część nowej nastawy wykorzystano być może tablice ze scenami pasyjnymi, zachowane w obrębie Poliptyku Toruńskiego, wymienione we wszystkich nowożytnych źródłach, mówiących o ołtarzu głównym. Wyeksponowanie tej tematyki wpisywałoby się dobrze w protestancką pobożność pasyjną, a rezygnacja z prezentowania rewersów dawnych skrzydeł musiała być tym łatwiejsza, że znajdują się na nich przedstawienia franciszkańskie (*Stygmatyzacja św. Franciszka, Cud św. Klary, Kazanie św. Antoniego, Wyrzeczenie się dóbr przez św. Ludwika*) i maryjne (*Św. Anna Samotrzeć, Wejście Marii do świątyni*). Opisywane przez inwentaryzatorów przedstawienia postaci w szatach biskupich i liturgicznych z przypisanymi symbolami zwierzęcymi, to najpewniej wizerunki Ojców Kościoła opatrzone symbolami ewangelistów. Ikonografia taka jest znana z samego Torunia (tzw. tryptyk św. Wolfganga), charakterystyczna dla końca XV wieku: tablice te, zapewne ruchome, musiały być dodane do całej struktury.

Podsumowanie

[31] W ramach podsumowania działań podjętych przy wystroju i wyposażeniu kościoła pofranciszkańskiego w okresie Reformacji nasuwa się kilka wniosków, związanych z zakresem tych przekształceń, które zdają się charakteryzować ogólnie działania podejmowane przy okazji zmian konfesyjnych w miastach Prus Królewskich. Po pierwsze, co już w literaturze podkreślano, miały one charakter pragmatyczny. Pokatolickie obiekty w kościele Wniebowzięcia NMP nie tylko nie zostały usunięte czy zniszczone przez protestantów, ale w miarę możliwości wykorzystano je w nowej aranżacji wnętrza, dostosowując do nieco innych potrzeb, modernizując, uzupełniając. Taki charakter miały zabiegi przy stallach, lektorium i retabulum ołtarza głównego, którego treści dostosowano do potrzeb pobożności protestanckiej, zestawiając różne elementy i usuwając jedynie wątki niezgodne z doktryną oraz relikwie. Kontynuowano w sposób niemal niezmieniony pamięć funeralną, rozpoczętą przez braci mniejszych w okresie średniowiecza; za kontynuację można też uznać rozbudowany herbarz w prezbiterium, który wszedł w bezpośredni dialog z motywami heraldycznymi na gotyckich witrażach. Niektóre starsze obiekty przemieszczono i wykorzystano wtórnie – np. późnogotycki krucyfiks zawieszony najpewniej na belce tęczowej. Średniowieczne

⁸⁴ Bernhard Schmid, "Aufstellung der Bildtafel des alten Hochaltars der Marienkirche zu Thorn", w: *Die Denkmalpflege in der Provinz Westpreußen im Jahre 1912*, Danzig 1913, 13-18; Raczkowski, *Polipytyk Toruński*, 173-179.

⁸⁵ U Mucka von Muckendorfa odnotowane zostały tylko inskrypcje.

⁸⁶ *Inwentarz kościoła NMP i budynków klasztornych, spisany przy przejmowaniu ich przez Bernardynów (7-12 XII 1724)*, w: Raczkowski, *Polipytyk Toruński*, 191-192.

stalle w prezbiterium uzupełniono, rozbudowano i nadal użytkowano. Malowidła pobielono – co można łączyć z purystyczną modernizacją wnętrza i przygotowaniem ścian pod nowe obiekty. Wreszcie, były i takie sprzęty, które wykorzystywano w kościele dopóty, dopóki gminy nie stać było na ich zastąpienie nowymi: wspanialszymi, kosztowniejszymi, nowocześniejszymi i modniejszymi pod względem wyrazu stylowego. To, co we wnętrzu przetrwało, było traktowane przez nowych protestanckich właścicieli z pewną estymą odnoszącą się do "starożytności" i piękna, o czym świadczą przytaczane opisy źródłowe. W obliczu dynamicznych i dalekosiężnych zmian, jakie obejmowały wnętrza kościelne po soborze trydenckim nasuwa się nawet refleksja, że to nie pomimo, ale w pewnym sensie dzięki adaptacjom dokonany przez luteran, część średniowiecznego wyposażenia pofranciszkańskiego przetrwała w kościele tak długo.

O Autorze

Juliusz Raczkowski, historyk sztuki/zabytkoznawca, pracownik badawczo-dydaktyczny, zatrudniony na stanowisku profesora uniwersytetu na Wydziale Sztuk Pięknych UMK w Toruniu. Zainteresowanie badawcze koncentruje na sztuce państwa zakonnego w Prusach, ze szczególnym uwzględnieniem średniowiecznej architektury i wystroju (rzeźba architektoniczna, malarstwo ścienne, detal architektoniczny itd.) oraz rzeźby snycerskiej i malarstwa tablicowego, przede wszystkim w kontekście problemów zabytkoznawczych i konserwatorskich. Jest autorem lub współautorem pięciu monografii naukowych (w tym opracowania fenomenu Kolegiów Apostolskich na terenie państwa zakonnego w Prusach, 2013; tzw. Poliptyku Toruńskiego, 2016; średniowiecznych malowideł ściennych w toruńskich kamienicach mieszczańskich, 2017), autorem szeregu artykułów przyczynkowych i monograficznych poświęconych sztuce terenów pokrzyżackich, redakcji naukowych ośmiu tomów wieloautorskich oraz kilku recenzji i polemik naukowych.

Ważne miejsce w prowadzonych przez niego pracach badawczych (zwłaszcza z wykorzystaniem tzw. badań nieinwazyjnych) zajmuje problematyka zabytkoznawcza sztuki gotyckiej, z naciskiem na technikę i technologię oraz materiałoznawstwo.

E-Mail: [Juliusz.Raczkowski\[at\]umk.pl](mailto:Juliusz.Raczkowski[at]umk.pl)

Recenzenci

Marek Walczak, Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego

Rafał Kubicki, Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Gdańskiego

Redakcja

Magdalena Łanuszka, Międzynarodowe Centrum Kultury (MCK), [Kraków](#)

Licencja

The text of this article is provided under the terms of the Creative Commons License CC-BY-NC-ND 4.0

